

5 Хертек Я.Ш. Фразеология современного тувинского языка. Кызыл, 1978. – 99 б.

6 Aksoy Ö.A.. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara, 1978. – 392 б.

7 Г. Смағұлова. Фразеологизмдердің варианттылығы. Алматы, «Санат», 1996. – 127 б.

8 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, «Наука», 1981. – 183 б.

9 Gencan T.N.. Dilbigisi. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1978. – 650 б.

10 Дайрабекова Г. Сүйерқұл Б. Түркі жазба ескерткіштеріндегі қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері // Хабаршы «Филология сериясы» №1 (71) 2020. – 162 б.

References:

1. Bolğanbaiұly Ä., Ğ.Qaliұly. Qazırğı qazaq tılıniñ leksikologiasy men frazeologiasy. Almaty, «Sanat», 1997. – 255 b.

2. Vakk F.O. O somaticheskoi frazeologi v sovremennom estonskom iazyke: Avtoferat: dis. kand. ... filol nauk. – Tallinn, 1964.

3. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. Алматы, «Санат», 1996. – 127 б.

4. Uraksin Z.G. Frazеologia başkirskogo iazyka. Moskva, «Nauka», 1975. – 192 b.

5. Hertek İa.Ş. Frazеologia sovremennogo tuvinskogo iazyka. Kyzyl, 1978. – 99 b.

6. Aksoy Ö.A.. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara, 1978. – 392 b.

7. G.Smağұlova. Frazеologizmderdіñ varianttylyğy. Almaty, «Sanat», 1996. – 127 b.

8. Щербак А.М. Oчерки по сравnitelnoi morfologii türkskih iazykov (glagol). Leningrad, «Nauka», 1981. – 183 b.

9. Gencan T.N.. Dilbigisi. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1978. – 650 b.

10. Dairabekova G. Süierqұл B. Türki jazba eskertkişterindegi qos sözderdiñ semantikalыq ereкşelikteri // Habarşy «Filologia seriesy» №1 (71) 2020. – 162 b.

МРНТИ 16.00.00

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.07>

Әміржанова Н.С.¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

ТІЛ ЖӘНЕ СӨЗ СТИЛИСТИКАСЫНЫҢ ТІЛДІК ДИХОТОМИЯСЫ

Аңдатпа

Тіл қоғамдық құбылыс ретінде онтологиялық және гносеологиялық, прагматикалық аспектілерде зерттеу тілдің қазіргі ерекше қолданыстық мәнге ие болып отырған тұсында маңызды болып саналады. Қазіргі тілтанымның негізгі бағыттарының бірі тілдік құбылысты тек формалды жүйе ішінде ғана емес, әлеуметтік ортада қолданылатын қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру болып табылады. Қарым-қатынас теориясында тілдік варианттылықтың басқа түрлерімен қатар функционалды стилистиканың типтерін де жоғарыда аталған салалар шеңберінде жүйелі, кешенді зерттеу қажеттігі байқалады. Себебі тіл қызметі мен қоғамдық сана түрлерінің өзара шынайы қатынасын тану үшін, тілдік тұлға мен ұжым санасындағы білімдер жүйесіне сәйкес қалыптасатын тіл және сөз стильдерін ажырату үшін стилистиканың лингвокогнитивтік негіздерін анықтап, жаңаша трактовка жасау керек. Сол арқылы тілдің мәдени-интеллектуалдық, коммуникативті-прагматикалық әлеуеті мен тілтұтынушылардың метакогнитивтік қабілетінің арақатынасы, тіл және сөз стильдерінің лингвокогнитивтік негіздері анықталады.

Түйін сөздер: сөз, тіл, стиль, стилистика, сөйлеу стилі, парадигма, синтагма

Amirzhanova N.¹

¹ Institute of linguistics. Baitursynova,
Almaty, Kazakhstan

LANGUAGE DICHOTOMY OF LANGUAGE AND WORD STYLISTICS

Abstract

The study of language as a social phenomenon in its ontological, epistemological, and pragmatic aspects is considered important at a time when language is gaining special applied significance. One of the main directions of modern linguistics is to consider the language phenomenon as a means of communication used not only within the formal system, but also in the social environment. In the theory of communication, along with other types of language variability, there is a need for a systematic, comprehensive study of types of functional stylistics within the above-mentioned areas. Because in order to

recognize the true correlation between the types of language activity and social consciousness, to distinguish between language and speech styles formed in accordance with the system of knowledge in the minds of the language personality and the collective, it is necessary to identify the linguistic and cognitive foundations of stylistics and make a new interpretation. This determines the correlation between the cultural-intellectual, communicative-pragmatic potential of the language and the metacognitive abilities of linguists, the linguistic-cognitive foundations of language and speech styles.

Keywords: word, language, style, stylistics, speech style, paradigm, syntagma

Амиржанова Н.С.¹

¹ Институт языкознания им. Байтурсынова,
Алматы, Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ ДИХОТОМИЯ СТИЛИСТИКИ ЯЗЫКА И РЕЧИ

Аннотация

Изучение языка как общественного явления в онтологическом и гносеологическом, прагматическом аспектах считается важным в то время, когда язык приобретает особое прикладное значение. Одним из основных направлений современного языкознания является рассмотрение языкового явления как средства общения, используемого не только внутри формальной системы, но и в социальной среде. В теории общения наряду с другими видами языковой вариативности отмечается необходимость системного, комплексного изучения типов функциональной стилистики в рамках вышеназванных областей. Потому что для признания истинного соотношения видов языковой деятельности и общественного сознания, для разграничения языковых и речевых стилей, формируемых в соответствии с системой знаний в сознании языковой личности и коллектива, необходимо выявить лингвокогнитивные основы стилистики и сделать новую трактовку. Тем самым определяется соотношение культурно-интеллектуального, коммуникативно-прагматического потенциала языка и метакогнитивных способностей языковедов, лингвокогнитивных основ языковых и речевых стилей.

Ключевые слова: слово, язык, стиль, стилистика, стиль речи, парадигма, синтагма

Кіріспе. Тіл қоғамдық құбылыс ретінде онтологиялық және гносеологиялық, прагматикалық аспектілерде зерттеу тілдің қазіргі ерекше қолданыстық мәнге ие болып отырған тұсында маңызды болып саналады. Мемлекеттік мәртебеге ие болуымен байланысты қазақ тілінің қоғамдық өмірдегі атқарар қызметі де күрделене түсті. Осы ретте ұлттық тілдің қарым-қатынастағы сөз қолданыс механизмін, сөз (речь) шарты мен мақсатына сай берілу жолдарын, функционалдық-стильдік қызметін когнитивтік тұрғыдан тексеру үлкен мәнге ие болып отыр. Осыған байланысты соңғы жылдары тілді социолингвистикалық, стилистикалық-прагматикалық, когнитивтік, психолингвистикалық т.б. жақтардан кешенді, көпденгейлі сипатты зерттеу жан-жақты жүргізіле бастады.

Қазақ тіл білімінде стилистика осы уақытқа дейін тұйықталған имманентті жүйе шеңберінде зерттеліп, тілдік құралдардың жазбаша формадағы көрінісін қарастырумен шектеліп келді. Қазіргі тілтанымның негізгі бағыттарының бірі тілдік құбылысты тек формалды жүйе ішінде ғана емес, әлеуметтік ортада қолданылатын қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру болып табылады. Қарым-қатынас теориясында тілдік варианттылықтың басқа түрлерімен қатар функционалды стилистиканың типтерін де жоғарыда аталған салалар шеңберінде жүйелі, кешенді зерттеу қажеттігі байқалады. Себебі тіл қызметі мен қоғамдық сана түрлерінің өзара шынайы қатынасын тану үшін, тілдік тұлға мен ұжым санасындағы білімдер жүйесіне сәйкес қалыптасатын тіл және сөз стильдерін ажырату үшін стилистиканың лингвокогнитивтік негіздерін анықтап, жаңаша трактовка жасау керектігі байқалып отыр.

Сондай-ақ тіл стилі ұлттың рухани мәдениетінің негізгі бір элементі ретінде қарастырып, функционалдық стильдерді қоғамдық сана түрлерінің жетілуі және қызмет аясының кеңеюімен байланысты зерттеу тілдік қатынас табиғатын терең түсінуге мүмкіндік береді. Сөз стилі қоғамдық қарым-қатынасты реттеуші, жақсартушы, сақтаушы қызметін атқарады. Әлемдік лингвистикада стилистика ғылымын көпаспектілі салада зерттеуге үлкен көңіл бөлінуде. Сондықтан сөйлеудің жаңа коммуникативтік, прагматикалық функциясын жаңғырту, барлық стиль түрлерін толықтырып, олардың жанр түрлерін анықтап, ғылыми негіздемесін жасау – уақыт талабы. Сөздің коммуникативтік сапасын объективті түрде айқындаудың, мәтінді интерпретациялаудың, кодтау, бейкодтаудың жолдары мен тәсілдерін көрсету, мәтінге лингвостилистикалық талдау жасаудың жаңа әдістерін қарастыруды бүгінгі күннің аса өзекті мәселесі.

Нәтижелер. Қазақ тілінің сөз және тіл стилистикасы бір-бірінен өзгешелік белгілері осы уақытқа дейін толық зерттелген жоқ. Басты белгілер отандық тіл ғылымы мен орыс тіл ғылымының ортақ танымдық деңгейінің көрінісінің нәтижесінде қаралып келеді. Ол тек стилистика ғылымына ғана қатысты емес, тіл ғылымының басқа салаларына да қатысты деп айтуға болады. Бұның басты себептері – тілдегі функционалды стильдердің анықтамасы, зерттеу бағыттары, түрлері, стильдердің табиғаты, лингвистикалық тілдік құрылымның болмысы, ортақ, бірдей немесе ұқсас қызметінің әмбебаптық сипаты, т.б. Адамзат болмысының қоғамдық өмірде санасы, қабілеті, талғам-өрісі кеңейген кезде, ғылымның ғажайыптары игеріліп, жаңа техника мен компьютерлік жүйенің дұрыс немесе кері ықпалы жетілген тұсында стильдердің әр саласының атқаратын қызметі күннен күнге күрделеніп отыр. Сондықтан қазіргі таңда сөз стилистикасының негізгі параметрлерін ашып көрсету маңызды. Жоғарыдағы айтылған мәселені қорытындылай келе тіл және сөз стилистикасын былайша көрсетуге болады: Тіл және сөз дихотомиясы теориясы (Ф.де Соссюр), коммуникация, когнитология, қоғамдық қатынас прагматикасы, тіл және сөз мәдениеті, тілдік

аксиология, т.б. теориялар мақаланың әдіснамалық базасы болып табылады. Ал мақаланың әдістемесі деп мыналарды айтуға болады: 1) қажетті материалдар мен фактілерді жинау, ә) жиналған материалдарды, фактілерді сұрыптап, талдау, б) фактілер негізінде теориялық тұжырымдар, болжамдар жасай алу, саралау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Қазақ тілінің стилистика саласында сөз және тіл стилистикасының ара қатынасы айқындалмаған. Бұл мәселе лингвистика ғылымындағы ең күрделі және даулы мәселе болып табылады. Бір ғалымдар сөз және тіл стилистикасының бір бүтін, айырып қарауға болмайды десе, екінші бір лингвист ғалымдар сөз стилистикасының және тіл стилистикасының өзіндік шекарасы бар деп көрсетеді.

Қазіргі кезде тіл және сөз стилистикасын коммуникативтік, прагматикалық, когнитивтік, лингвомәдени, этикалық тұрғыдан қарастыру маңызды.

Стилистика – тіл білімінің, тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерін, қолданылу аясын, қатысымдық әрекет-қызметін зерттейтін саласы. Жалпы *стилистика* тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдерді қолдану принциптерін реттей отырып, сөйлеу процесінде тілді пайдаланудың заңдылықтарын қарастырады, сондай-ақ тілдік амал-тәсілдер мен стилистикалық мүмкіндіктер арқылы коммуникативті-прагматикалық, эстетикалық қызметті реттейді. Ол стилистикалық мүмкіндіктердің барлық базасын қамтуды көздейді, ұлттық әдеби тілдің нормасын сақтай отырып, стилистикалық норманы қалыптастырады.

Стилистика ғылыми стилистикалық ұғымдар мен белгілердің межесін тірек ете отырып, теориялық мәселелерді қарастырады. Қазіргі стилистика ғылымы тілдік бірліктерді пайдаланудың тәсілдерін әрі коммуникативтік мақсатқа сай іріктеу ұстанымын негіз ете отырып, контекстің тікелей ықпалы арқылы дискурс пен мәтіндегі стилистикалық мүмкіндіктердің жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Тіл және сөйлеу стилі стилистикадағы өте күрделі, әлі де толықтай шешімін таппаған, көптеген талас пікірлерге негіз болған мәселе. Кейбір ғалымдардың (мысалы, Г.Колшанский, Ю.Степанов) пікірінше, стильді бұлайша жіктеуге болмайды; лингвист ғалымдардың көпшілігі де осы пікірді қуаттап, жіктеудің қажеттілігі жоғын айтып, қолдайды. Алайда осы мәселенің шешімін табуда олардың пікірлері де сан қилылығымен ерекшеленеді. Аталған мәселе бойынша берік орныққан екі көзқарасты айтуға болады.

Бірінші көзқарастағылардың тұжырымынша (В.В. Виноградов және т.б.), тілдік стиль – бұл жиынтық (жинақ) немесе «тілдің ішкі біртұтас құрылымы формаларының, сөздердің, сөздер қатарының және құрылымдарының дербес жүйесі» [1]. Осыдан бүгінгі күнде айтылып жүрген ғылыми, іскерлік, публицистикалық және өзге де стильдер келіп шығады. Сөйлеу стилі сан алуан сөйлеу көріністерінің жіктелуіне негіз болатын: жанрлық (пікірталас, баяндама, лекция, әңгімелесу); ауызша және жазбаша сөйлеу формалары; монологтық және диалогтық (олардың барлық ішкі ерекшеліктері); сөйлеудің жеке стилі; бұқаралық коммуникация [1, 5-6 б.] стильдері секілді тілдік стильдерге негізделеді. Бұдан сөйлеу стильдерінің қазіргі сөйлеу тілі және жазба стильдерінің композициялық формасы ретінде көрінетінін байқаймыз.

Тіл және сөйлеу стильдерінің арақатысын аталып өткендей мазмұнда түсіну сөйлеу қарым-қатынасының көпгүрлі формаларына назар аударуды қажет етеді. Дегенмен бұл тұжырымдама кейбір жағдайларда дәл келе бермейді. Мысалы, жалпы «функционалды стиль» ұғымы әртүрлі қағидаттар негізінде тіл және сөйлеу аспектілерінде анықталады. Сөйлеу стильдері, табиғатында лингвистикалық емес (лекциялар мен әңгімелеу, қандай да бір жеке стиль жанрларының стилистикалық-композициялық ерекшеліктеріне байланысты) болып саналады. Оларды зерттеу барысында нақты мәтінде тілдің стилистикалық ресурстары қалай пайдаланылады, олар қандай байланыста көрінеді және одан қандай стилистикалық нәтиже шығады, қандай мазмұнның көрінісіне себепші болады, тілдің стилистикалық түрленуі, оның ішінде мәтін мазмұнының шұғыл бетбұрысында, композициялық тұрғыда қалай жүзеге асады деген мәселелер туады. Мұның барлығы қызықты да өзекті мәселелер. Айталық, бірде тіл білімі мәселелері шегінен шығып кетсе (лингвистикалық стилистикадан әдебиеттануға), бірде ресурстардың нормативтік стилистикасы аспектісінде стилистикалық-тілдік құбылысты сипаттайды. Қорытындысында сөз стилі ұғымы сөзді, нақты емес болса да, соссюрлік түсінікте: жеке (Ескерту: Бұл арада сөз тілдің функционалды аспектісі (әлеуметтік диалектикалық қостұтастықта: жүйе және оның жүзеге асуы мен динамикасы) ретінде емес, тілді үйренуге арналған материал саналатын нақты (жеке) тілдік шығарма болып ұғынылады. Сондықтан да осы құбылыс тек лингвистикаға тән деп саналмайды. Қорыта айтқанда, тіл мен сөздің (осы арадан тіл мен сөйлеу стильдері келіп шығады), теориялық көзқарас тұрғысынан алғанда, стильдердің біртұтас жіктемесіне жол беруге болмайтын, терминологияның біртұтастығын сақтау мақсатындағы қажетсіз әртүрлі деңгейдегі құбылыстар екендігін көрсетеді.) құбылыс, сөйлеудің жеке актісі ретінде ұғуға мүмкіндік береді.

Екінші көзқарастағылардың тұжырымы бойынша тіл мен сөздің «функционалды стилі» ұғымы біртұтас лингвистикалық позицияда анықталады әрі стиль тілдің негізгі белгілері мен міндетінің басты тірегі болып сипатталады. Тілдің құрылымдық және функционалдық жағы диалектикалық қостұтастық ретінде қарастырылады. Аталған көзқарас бойынша тілдің функционалды стильдері жалпы функционалдық белгілер мен функционалды-стилистикалық реңктерге ие, белгілі бір ортада кең (әлеуетті) де жиі қолданылатын, таным формалары мен оған сәйкес қызмет түрлерімен арақатынастағы тілдік құралдардың қабаты болып саналады. Сөйлеу стильдері осы тілдік құралдардың қызмет ету заңдылықтары бойынша өз ортасына тән сөйлеудің өзіндік ерекшелігімен жүзеге асуы болып саналады. Сондай-ақ жүйелілік секілді стильдің мұндай маңызды ерекшелігі шындығында сөйлеу стилінде бар болуы мүмкін; ал тілдің стилінде ол әлеуетті түрде көрінеді. Сөйлеудің өзі процесс, тілдің қызмет ету құбылысы мен оның нәтижесі, нақтырақ айтқанда, тіл жүйесінің әрекеті, қызмет етуші жүйе ретінде ұғынылады. Сондықтан да сөйлеу тілдің барлық жалпы белгілеріне ие және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Дегенмен сөйлеуде,

сөйлеу стилінде тілдің жүйелерін іске асыру барысында стиль тудырып қалыптастыратын қосымша, өзіндік жүйелілік пайда болады.

Осы көзқарас тұрғысынан алғанда, сөйлеу стилі дегеніміз – нақты бір ортаға тән сипаты бар, белгілі бір заңдылықтар бойынша осы ортаның табиғаты мен тілдік ерекшеліктеріне, мақсат-міндетіне сәйкес тілдік бірліктердің қызмет етуінен қалыптасатын тілдік жүйе болып саналады [3]. Бұл заңдылықтар аталған ортада қарым-қатынас үдерісінде тілдік бірліктердің жалпы коммуникативтік міндеттер мен жалпы функционалдық-стилистикалық (олардың тілдік жүйесінде басым рөл атқаратын және қарым-қатынас үдерісінде пайда болатын) мәндер негізінде өзара байланысты болуына әкеледі. Мұның соңғысы сөйлеушінің сөзіне тұтастай стилистикалық реңк береді. Осы арадан сөйлеушінің белгілі бір ортадағы қарым-қатынасы кезінде сөздерді талғап қолдану және тілдік бірліктерді тіркестіру үдерісі өтетіндігін көрсететін маңызды қағидат келіп шығады. Сондықтан да көпстильдік (тіл жүйесіндегі әртүрлі стильділік реңкке ие құралдардың бір мәнмәтінде түйісуі, мысалы, салтанатты және тұрпайы, кітаби және ауызекі, поэтикалық және ресми т.б.) сөйлеу стилін бұзбайды. Көпстильділік кез келген ортада (мысалы, публицистикалық, көркем әдеби) тілдік құралдардың қызмет ету қағидатының бірі ретінде көрінуі мүмкін.

Осылайша стиль жөніндегі екі негізгі көзқарасты салыстыру арқылы тіл және сөйлеу стильдерінің бір арнаға тоғысатынын, тілдің функциялық стильдерінің сипаттамаларында жақындық бар екендігі анықталады. Сөйлеу стилі ұғымының біршама айырмашылығы бар. Мұның соңғысы, екінші көзқарас тұрғысынан алғанда, стильдердің жанрлық көптірлілігі немесе монологтық және диалогтық және т.б. сөйлеу стильдері стилистикалық қатарға енбейді дегенді білдірмейді. Керісінше, стилистикалық-сөйлеудің көптірлілігі сөйлеудің функционалдық стильдерінің ілгергі, ішкі дифференциациясы ретінде қарастырылады. Бұдан шығатын қорытынды – стилистикада сөздер функционалды стильдер болып саналады.

Енді жоғарыда айтылған тілдің стилі түсінігіне стилистикалық жүйелілік ұғымының қолданылуы жайлы. Егер құрылымдық реттелген осы жүйелілік аясында тілдік бірліктердің (тіл стильдері компоненттері ретінде) өзара байланыстылығын қарым-қатынастың барлығына тән стилистикалық реңктердің жалпылығы негізінде әрбір деңгей ішінде және олардың арасында деп түсінсек, онда мұндай тілдік стильдерде (тар мағынасында) жүйелілік болмайды. Мұнда әртүрлі тілдік деңгейлерде байқалатын сөйлеудің әрбір функционалдық стиліне арналған құрал-ресурстардың жинағы болады.

Бұдан басқа, яғни тілді әртүрлі функционалды стильдерге сәйкес келетін жүйелердің жүйесі ретінде түсінуге де мүлде болмайды. В.В. Виноградов тіл стильдерінің жүйелілікке ие емес екендігін дәйекті дәлелдеп берген. Оның дәлелінше тіл стильдері тілдің жалпы жүйесінің ішіндегі жеке жүйе ретінде түсінілмеуі тиіс; мұндай қатынас ХІХ ғасырдың басынан бері дамыған орыс әдеби тіліне тән емес [1]. Сондай-ақ ол уақыт өте көп немесе аз көлемдегі тұтас және қатаң нормалар мен әдеби тіл бірліктерінің әртүрлі ортада қолданылуымен (әсіресе бұл фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлерге қатысты) түсіндіріледі. Қазіргі тілдерде әртүрлі функционалдық стильдер лексика-фразеологиялық деңгейде ғана айқын аңғарылады (құралдардың стилистикалық реңктерге ие болған жинағы). Дегенмен тіл жүйесінде бұндай фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлерде тиісті стильдік өзгешеліктер мен реңктерге ие болмайды. Бұндай құбылыс тұтастай тілдің стилистикалық жүйелілігіне және әрбір жеке тілдің стильдеріне нұқсанын тигізеді. Сондықтан да тілдің стилистикалық қабаты, функционалдық сөйлеу стилінің қалыптасуының алғышарты боларлық әлеуетті құралдар туралы нақты айтылады.

Дегенмен тіл жүйесінде қолданылу барысында жүйе құрмай, үйлесімді жүйеге ыңғайланып, «шашыраңқы» жағдай да қалыптасатын сәттер болады. Дәл үдеріс барысында тілдің өзіндік «қайта құрылым»: коммуникативтік мақсатқа (қарым-қатынастың мақсаты мен шарты) байланысты тілдік бірліктерді таңдау мен тіркестіру қағидаты жүзеге асады. Осы бірліктер функционалдық мәні бойынша өзара байланыстылық жүйесін құрайды. Осындай әлеуетті стилистикалық мүмкіндігі бар тілдік бірліктердің ұйымдасуы арқасында стилистикалық жүйелілік құрылады. Ол сөйлеу функционалдық стилінде пайда болады.

Сөйлеудің функционалдық стилі – бұл өзіндік сипатқа ие сөздер. Қоғамдық қызметтің белгілі бір аясына тиісті және соған тән танымдық формаға ие.

Қоғамдық қызметтің белгілі бір аясына тиісті және соған тән танымдық формаға ие. Осыған сәйкес тілдік бірліктердің тіркесімділігінде өзгешелігі бар және олар белгілі бір стильдік реңкке ие.

Стилистикалық жүйелілік сөйлеу стиліне ғана тән және басымдық тектілік стильде деген пікір жалпы көпшілік мақұлдаған пікір емес. Анығырақ айтқанда тілдік стильдерді айырып тануда бір тұжырымға тоқтаған нақты пікір жоқ.

Стиль ұғымын танып түсінуде ықтималдық-статистикалық түсінік, ал тілді бірнеше әртүрлі режимде жұмыс істеуге қабілетті, жеке түйіндерді және құраушы бөліктердің әрқелкі қатысуын алдын ала болжайтын механизм ретінде санау кең тараған. Дегенмен бұл тілді және тілдік стильдерді түсіндірудің бір ғана аспектісі. Мұнымен қатар стиль кез келген тілдік бірліктердің жиілік жүйесінен ғана жасалмайды, дыбыстың фонетикалық сипаттары да стилистикалық реңктер беріп, мәндер үстейді. Сондықтан да стиль анықтамасын табу күрделі әрі әртүрлі аспектілерге байланысты. Егер тілдің стилі теориялық көп құрылымды болып танылса, онда оның анықталған «салыстырмалы сандық сипаттамаларының жиынтығы» ретінде жүзеге асуы өзіндік тілдік құрылымдар әлеуетіне ғана емес, сондай-ақ осы функционалдық стильдің экстра-лингвистикалық негізіне де себепші болады. Стилистикалық жүйелілік осылайша екі тарапты тәуелді болады: өзіндік лингвистикалық және

экстралингвистикалық тараптарға тәуелді болмақ. Сонымен мұның соңғысы осы жүйеліліктің және жалпы стилистикалық реңктерінің қалыптасуында үлкен рөл атқарады.

Тілдің эмоционалды-экспрессивті стильдері мәселелері жөнінде бір ауыз сөз айта кетелік.

В.В. Виноградов кез келген эмоционалды-экспрессивті реңктердегі тілдік бірліктер тілдік жүйелердің әртүрлі деңгейлері арасында бір-бірімен қатысты қатар құрмайтынын көрсете отырып, тілдің эмоционалды-экспрессивті стильдерінің тұтас жүйе ретінде шығуы қолайсыз және мүмкін еместігін дәйекті дәлелдеді [2]. Сонымен тілдегі эмоционалды-экспрессивтік реңкке ие құралдар тілдің әртүрлі деңгейінде бірдей болмайды. Олар лексикалық деңгейде көп те, өзгелерінде аз болады. Шындығында, мысалы, ұнатпаушылық не жеккөрушілік лексикада көбірек көрінеді де, грамматикада тіпті байқалмайды. Белгілі бір нақты бекіген эмоционалды-экспрессивті реңкі бар синтаксистік құралдар (құрылымдар) құрамы өте аз, тіпті санауға да тұрмайды деп айтылады.

Осылайша, тілде эмоционалды-экспрессивті реңкке ие құралдар бар, алайда олар тұтас жүйе ретінде тілдік стильдерді құрамайды деп тұжырымдауға болады. Олар мазмұнға әркелкі реңктер үстейтін (сезімін білдіру үшін сөз тақырыбына, әңгімелесушіге қатынасына байланысты) стиль жасаушы құралдар ресурсы сияқты есептеледі.

Сонымен қазақ тілінің сөз және тіл стилистикасы бір-бірінен өзгешелік белгілері осы уақытқа дейін толық зерттелген жоқ. Басты белгілер отандық тіл ғылымы мен орыс тіл ғылымының ортақ танымдық деңгейінің көрінісінің нәтижесінде қаралып келеді. Ол тек стилистика ғылымына ғана қатысты емес, тіл ғылымының басқа салаларына да қатысты деп айтуға болады. Бұның басты себептері – тілдегі функционалды стильдердің анықтамасы, зерттеу бағыттары, түрлері, стильдердің табиғаты, лингвистикалық тілдік құрылымның болмысы, ортақ, бірдей немесе ұқсас қызметінің әмбебаптық сипаты, т.б. Адамзат болмысының қоғамдық өмірде санасы, қабілеті, талғам-өрісі кеңейген кезде, ғылымның ғажайыптары игеріліп, жаңа техника мен компьютерлік жүйенің дұрыс немесе кері ықпалы жетілген тұсында стильдердің әр саласының атқаратын қызметі күннен күнге күрделеніп отыр. Сондықтан қазіргі таңда сөз стилистикасының негізгі параметрлерін ашып көрсету маңызды. Жоғарыдағы айтылған мәселені қорытындылай келе тіл және сөз стилистикасын былайша көрсетуге болады [3]

Тіл стилистикасы тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық принциптерін ретке келтіріп қана қоймай, тілдік бірліктер қызметін жүзеге асырушы лингвистикалық және стилистикалық мүмкіндіктерді қарастырады. Сөздердің мәтіннен тысқары күйіндегі қызметін айқындайтын ресурстар стилистикасы кейде тіл стилистикасы деп те аталады. Тіл стилистикасын М.Балақаев [4], М.Томанов [5], Е.Жанпейісов [6], Р.Сыздықова [7], М.Серғалиев [8], Н. Уәли [9] т.б. ғалымдар зерттегені белгілі. Сонымен тіл стилистикасы дегеніміз – ең алдымен стиль туралы ілім. Ал стиль белгілі бір тілде лингвистикалық, грамматикалық, фонетикалық тәсілдер арқылы тілдік санада қорығылып, жарыққа шығатын феномен.

Ал сөз стилистикасы сөздің қолданысқа түсу заңдылықтары мен сөздің базалық, экстралингвистикалық және стиль құраушы факторлары ықпалынан пайда болған түрлерін, қолданыс тіліндегі стиль мәселесін, когнитивтік және прагматикалық бағытта айқындалады. Яғни интерпретация, сөйлеу формалары (диалог, әңгіме, дау), стильдегі объективті және субъективті ұғымдар мәселесі, деректі, дерексіз ситуациялар, тілдік емес объектілердің қатынасы, сөйлеудің әлеуметтік-этикалық қыры, т.б. мәселелер прагматикалық аспектіде қарастырылады. Жалпы қазіргі кезде стилистиканың бірнеше даму бағыттары орын алған, олардың қатарына ортостилистика, функционалдық стилистика, көркемдік тәсілдердің стилистикасы, прагмастилистика жатады.

Қызмет етуі барысында тіл қос жүйелілікте көрінеді. Біріншіден, тіл қолданылуы барысында парадигматикалық және синтагматикалық тұрғыдан қиысатын формалардың, сөздер мен тіркестердің ережеге сәйкес құрылуына қызмет етеді. Екіншіден, тіл қызмет ету барысында өзге, сөйлеу жүйелілігін жүзеге асырады. Бұл дегеніміз белгілі бір әлеуметтік ортада осы ортаның ойлау формасына, айтылар мазмұн мен сөйлеу жағдаятына, сондай-ақ негізгі мақсат пен міндетке сәйкес тілде белгілі бір тілден бірліктер қолданысқа түсіп, олардың семантикалық мәндері ашылады дегенді білдіреді. Тілдік бірліктер нақты бір орта қолданыла отырып, белгілі бір мазмұн негізінде өзара тығыз байланыста болады. Осы тығыз арақатынастық арқасында айтылым тұтастай стилистикалық-семантикалық реңкті көрсетеді. Осы реңк стиль ретінде түсінілетін сөз сапасын қалыптастырады. Ол тұрақты және ашық стилистикалық, яғни «дайын» стилистикалық ресурстарымен ғана жасалмайды. Ол дәл қарым-қатынас негізінде құрылып, қарым-қатынас мақсатына сәйкес сөздері экстралингвистикалық негізде ерекше құрылымдалып, бірліктерінің өзара ерекше байланысында, көрініс табады. Мұндай жағдайда тіл жүйесіндегі бейтарап бірліктер де функционалдық-стилистикалық реңктерге ие болуға қабілетті болады. Бұл сөйлеу кезінде қолданылған әрбір тілдік бірлік тиісті стилистикалық реңкке ие болады дегенді білдіреді. Мұндай кезеңде сөздер жеке басқа стильдік бірліктердің болғандығына қарамастан, тұтастай жалпы «басым тонды» қалыптастырады. Оның басым бөлігі тұтастай экстралингвистикалық болып келеді және ол аталған функционалдық стильдің ерекшелігіне байланысты болады (кейде жеке айтылымдарда белгілі бір шекте ауытқып отыруы мүмкін).

Тілдік бірліктер стилистикалық мағынаны білдіруге қабілетті болатын барлық жағдайда ол дәл сол тиісті мәнмәтінде көрінеді. Мұндайда белгілі бір мағыналардың білінуі және функционалдық реңктердің пайда болуы осындай мүмкіндікке ие айтылымның барлық бірліктерінде жүзеге асады. Мұнымен бірге лингвистикалық және экстралингвистикалық сипаттардың бірлігі өте маңызды болып саналады. Бір ғана тілдік бірлік әртүрлі мәнмәтінде түрліше функционалдық-стилистикалық мәнге ие болуы мүмкін.

Көркем әдеби тіл сөйлеу тіліндегі өзіндік ерекшелігіне байланысты тарихи, басқаша айтқанда, оқиғаны оқушыға дәл көз алдында өтіп жатқандай әсерде қалдыруға қабілетті нағыз жанды көрініс деп тануға болады. Яғни ғылыми да, іскерлік стиль деп те атауға келмейтін, алайда екеуінің де қасиетін бойында сақтаған стиль.

Тұрмыстық ауызекі сөйлеу тілі жиі түрде дәл осы шақ және келер шақ мәнінде көрінеді. Осы арада қызық құбылыс келіп туады. Кез келген деңгейдегі тілдік бірлік семантикалық тұрғыдан бөлшектеніп, қай тарапымен болса да кез келген басқа стильді қалыптастыруға қатысады (экстралингвистикалық ерекшелігіне тәуелсіз түрде).

Осылайша тілдік бірліктер, оның ішінде тіл жүйесіндегі стилистикалық реңктері жоқ бірліктер әрбір сөйлеу ерекшеліктерінің мәнмәтінінде ерекше қызмет атқарып, белгілі бір функционалдық-стилистикалық реңкке ие болады. Атап айтқанда, белгілі бір сөйлеу ерекшелігінің мәнмәтінінде осы сөйлеу жүйесінің элементі болып құрылады. Әрине осы мәндердің бәрі де және функционалдық мүмкіндіктер тіл жүйесінде бірліктерге ие болады. Алайда олар онда тек белгілі бір қызмет атқарады да, жүйе құра алмайды.

Атап өту керек, мұндай құбылыстар тілдік жүйенің әртүрлі деңгейлерінің көптеген құралдарында байқалады. Тілдік бірліктер кез келген тілдік ортада қызмет етуі барысында мәнге ие болып, қатаң тәртіпте функционалдық реңк алады. Осыдан функционалдық мәндердің стильдің экстралингвистикалық негізіне тәуелділігін және стильдің өзіндік ерекшелігін диалектикалық тұрғыдан біртұтастығын байқаймыз. Мысалы, осыдан, сөйлеушінің мазмұнды білдіру ерекшелігі құқығы білінеді, ал оның негізгі қызметі қоғам мүшелері мен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынасты реттеу болып саналады да, іскерлік тілдің стильдік ерекшелігі келіп шығады. Сондай-ақ осы арадан іскерлік сөйлеу тілінің өзіндік ерекшеліксіз түрі туады.

Осымен байланысты тіпті тілдің грамматикалық құралдары да осы арада тиісті түрде қызмет атқарады. Ал бұл дегеніміз белгілі бір тілдік құралдардың құрамында және жиілік дәрежелерінде (мәтіндегі қайталаушылықтар) аталған құралдардың көрініс табуы. Сонымен, белгілі бір функционалды-стилистикалық мәндер негізіндегі бірліктердің өзара байланысы қарым-қатынастың дәстүрлі-типтік ортасында көрініс беретін нақты бір мәнмәтінде құрылады. Әртүрлі деңгейдегі бірліктердің мұндай текті өзара байланысы тілдік жүйеде болмайды. Оларды бірлестіру, белгілі бір стильдің құрылуы коммуникативтік нақты бір міндетті атқаруы, қызмет ету барысында пайда болады. Стиль ресурстары түрінде көрінетін тілдік жүйенің әлеуетті стилистикалық мүмкіндіктері нақты сөйлеу стилін қалыптастыра отырып, жүзеге асады.

Тілдік бірліктердің қызмет ету заңдылықтары объективті сипатқа ие. Мұндай екіжақты тәуелділік және тілдік бірліктердің өзара байланысында қызмет етуі үдерісінде тілдің қоғамдық табиғаты айқын көрінеді. Стильдің сөйлеу жүйелілігінің қалыптасуын мысал үшін ғылыми сөйлеу тілін басқа стильдермен, оның ішінде көркем әдеби тілмен салыстыру арқылы көрелік.

Ғылыми сөйлеу тілінің негізгі стильдік ерекшелігінің бірі дерексіздік және жинақтау болып саналады. Ғылым ортада қолданылған әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктер дерексіздік-жинақтау мәтін үстейтін және реңк беретін элементтерді күшейтеді. Ғылыми сөйлеу тілінің дерексіздік және жинақтау сипаты барлық деңгейдің құралдарында және өзара ұйымдасуында көрінеді. Мұндағы қолданылған тілдік бірліктердің арасында стильдің экстралингвистикалық негізінде қарым-қатынастың біртұтас мақсаттық міндеті, яғни ғылыми ұғымдар мен қорытындылар көрініс береді. Ғылыми сөйлеу тілінің мәнмәтініндегі тілдік бірліктер бір ғана жалпы функционалдық-семантикалық мәндер негізінде өзара байланысты болады да, осы арқылы біртұтас функционалдық-стилистикалық реңк үстейді, сөйлеу тілінің осы бір түрінің өзіндік стильдік ерекшелігін қалыптастырады.

Дерексіз лексиканы кең қолдану ғылыми стильге тән ерекшелік. Тіпті мағынасы айқын сөздің өзі ғылыми мәнмәтінде жинақтау мәніне ие болады. Мысалы, *құлақ* – дыбыстарды талдаушы. Мұндағы «құлақ» сөзі өз-өзімен-ақ нақты ұғымы бар сөз; нақты зат туралы көріністі емес, жалпы ұғымды білдіреді. Лексикалық деңгейдің дерексіздік және жинақтау сипатынан морфологиялық ерекшелігі өте айқын аңғарылады: етістік формалары, зат есім, сын есім, есімдіктер т.б. Өз мәні бойынша дерексіз – жинақтау мағыналарын иегерді.

Ғылыми сөйлеу тілінің ерекшелігі синтаксисте де көрініс табады. Салыстырмалы түрде айтқанда, ғылыми мәтіннің ырықсыз етіс, себеп-салдарды қатынастағы жинақтаушы жақты және жақсы сөйлемдер құрылымында көбірек кездеседі.

Сонымен, тілдің лексикалық және грамматикалық деңгейлеріндегі тілдік бірліктер ғылыми сөйлеу тілінде тиісті дерексіздік-жинақтау функционалдық мәнге ие болады. Әртүрлі деңгейдегі тілдік құралдардың бір стильдік ерекшелікке тән мұндай өзара тұтастық қатынасы аталған сөйлеу тілінің әртүрлілігінің өзіндік сипатына байланысты. Сонымен қатар біз оны сезінетіндей сапаға ие болады.

Сөйлеу стилін құрудағы маңыздылыққа ие фактор – бұл жиілік факторы. Кез келген тілдік құралдарды көп не аз жиілікте қолдану тиісті стильді қалыптастыруға жағдай туғызады және сөйлеу тілінің әртүрлілігінің экстралингвистикалық негізінде белгілі бір заңдылықпен өзара байланысты болады.

Жинақтай айтқанда, функционалды стильдің тілдік жүйелілігі дегеніміз – стильдің ерекшелігін көрсететін белгілі бір функционалдық мәндер бойынша өзара байланысты сөйлеу тілінің әртүрлілігінің экстралингвистикалық негізінде бір ғана қарым-қатынас мақсатымен атқаратын нақты сөйлеу тілінің тілдік құралдарының өзара байланысы. Осы өзара байланыстылық нәтижесінде сөздің жалпы функционалдық-стильдік реңкі қалыптасады.

Дәл осы стильдік сапа тілге жеке және жалпы міндеттер нормалармен, тұрақты стилистикалық реңкке ие болған грамматикалық құралдармен белгілі бір толық, айқын көрінетін сөздің функционалдық стилін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әртүрлі етпейтін қарым-қатынас ортасында біркелкі қызмет кез келген тілдік бірлік әрқелкі стиль құруға жағдай жасайды. Стильдің осы қасиетін, қабілетін ескермей, яғни сөз жүйелілігі ұғымынсыз тілдің қазіргі дамуы кезеңінде сөйлеудің функционалдық стильдерінің қалыптасуын түсіндіру мүмкін емес.

Қорытынды. Қазіргі тілтанымның негізгі бағыттарының бірі тілдік құбылысты тек имманентті жүйе ішінде ғана емес, әлеуметтік ортада қолданылатын қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру болып табылады. Осыған

байланысты соңғы жылдары тілді антропоцентристік, социолингвистикалық, прагматикалық, когнитивтік, психолингвистикалық т.б. жақтардан кешенді, көпдеңгейлі сипатты зерттеу жан-жақты жүргізіле бастады. Бұл зерттеулердің негізінде тілдің жалпы, универсалды қасиеті болып табылатын және оның дамуының, жетілуінің жолдары ретінде көрінетін өзгермелілігі (варианттылығы) жатыр. Осыған орай кейінгі жылдардағы зерттеу жұмыстарында қарым-қатынастағы сөздің қолданыс механизміне, оның қарым-қатынас шарты мен мақсатына, адресат пен адресант тұлғаларына сай берілу жолдары сөз мәдениеті аспектісінде тұтас қарастырылып келеді (Т.А. ван Дейк, Р.Картер, А.Годдард, В.В.Виноградов, М.Гальперин, Е.С.Кубрякова, Н.Д.Арутюнова, Ю.С.Степанов, В.О.Красик, А.Н.Васильева, А.Г.Курочкина, М.Л.Макаров, Р.Сыздыкова, Н.Уәли, З.Ерназарова, Қ.Есенова, К.Қ.Садирова, Ш.А.Нұрмышева, Г.Г.Бүркітбаева, т.б.).

Осы уақытқа дейін құрылымдық және қолданымдық бағыттарда қарастырылып келген лингвостилистика пәні әдеби тілдегі функционалды стильдер жүйесін айқындау, олардың тілдік және сөздік (речевой) белгілерін ажырату, стилистикалық норма, стилистикалық қор, т.б. мәселелер шешімін айқындаумен шектеліп келді. Ал белгілі бір этномәдени қоғамдастықтағы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, жинақталып отыратын білім, тәжірибе, ойлаудағы стереотиптер, этномәдени сананың дискурстық формада ұйымдасқан контекстері лингвостилистика аясында сөз болмады. Дискурстық түзілім ақиқат дүние бейнесінің белгілі бір үзінгі қайта жаңғырта отырып, моделін жасай отырып, қайталама, жанама түрдегі, қосалқы түрдегі номинацияның таңбасын тудыратыны белгілі. Соған орай тілдік білімнің табиғатын; тілдік таңба арқылы берілген өзге де білімнің түрлері мен типтерін анықтай отырып, тілдік таңбаның игерілуі мен қолданылуын; тілдік таңбалардың пайда болуы мен дамуын; тілдік таңба мен мәдени реалийлердің арақатысы, т.б. анықтау мәселелері тіл және сөз стилистикасының когнитивтік аспектілерін айқындауды міндеттейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Виноградов В.В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* – Москва, 1963, – 6 с. – книга.
- 2 Виноградов В.В. *Итоги обсуждения вопросов стилистики// Вопросы языкознания.* – 1955. – №1, – С 71.
- 3 Ыбырайым Ә. *Стилистика және редакциялау: оқулық.* – Алматы, 2014. – 239.– оқулық.
- 4 Балақаев М. *Қазақ әдеби тілі.* – Алматы: Ғылым, 1987. – 272 б.– кітап. Тomanov M. *Тіл тарихы туралы зерттеулер.* – Алматы, 2002. –215 б. – кітап.
- 5 Жанпейісов Е. *Самалық//ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі, ҚР ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы.* – 1999. – №1. – мақала.
- 6 Сыздық Р. *Тілдік норма және оның қалыптануы.* – Астана: Елорда, 2001. – 230 б. – кітап.
- 7 Серғалиев М. *Сөйлеу мен жазу мәдениеті / Тіл саясаты тағылым мен тәжірибе.* Алматы: Арда, 2006. – 256 б. – жинақ.
- 8 Уәли Н. *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. Докторы ... автореф.* – Алматы, 2007 - 56 б.

References:

1. Vinogradov V.V. *Stilistika. Teoria poeticheskoi rechi. Poetika.* – Moskva, 1963, – 6 s. – kniga.
2. Vinogradov V.V. *Itogi obsujdenia voprosov stilistiki// Voprosy iazykoznanija.* – 1955. – №1, – S 71.
3. Ybyraiym Ä. *Stilistika jäne redaksialau: oqulyq.* – Almaty, 2014. – 239.– oqulyq.
4. Balaqaeв M. *Qazaq ädebi tili.* – Almaty: Ğylym, 1987. – 272 b.– kitap. Tomanov M. *Til tarihy turaly zertteuler.* – Almaty, 2002. –215 b. – kitap.
5. Janpeiіsov E. *Samalyq//QR Ğylym jäne joĝary bilim ministrlyĝy, QR ŪĜA-nyñ Habarlary. Til, ädebiет seriasy.* – 1999. – №1. – maqala.
6. Syzdyq R. *Tildik norma jäne onyñ qalyptanuy.* – Astana: Elorda, 2001. – 230 b. – kitap.
7. Serĝaliev M. *Söileu men jazı mädenieti / Til saiasaty taĝylym men täjiribe.* Almaty: Arda, 2006. – 256 b. – jinaq.
8. Uäli N. *Qazaq söz mädenietniñ teorialyq negizderi: filol. ĝyl. Doktory ... avtoref.* – Almaty, 2007 - 56 b.